

Divergentsiteooria ja konvergensiteooria praegune jõukatsumine

Ago Künnap

Tartu Ülikool

On täiesti loomulik, et eesti – nagu ka kogu maailma – keeleteadus tegeleb tänapäeval oma uurimisobjektiga valdavalt sünkrooniatasandil. Kuid ei vaja vist erilist põhjendust, miks ei tohi diakrooniatasandit täiesti unarusse jätta. Asi pole mitte ainult keeleajaloo sajanditepikkuse traditsiooni jätkamise n-ö moraalses kohustuses. Pigem on küsimus selles, et paljudel juhtudel ei suuda me kaasaegse keele nähtusi õigesti mõista, tundmata nende ajaloolist tausta.

Kuid maailma ajaloolises keeleteaduses on praegu käimas teoreetilise paradigma kardinaalne uuenemine, mille keskmes on jõukatsumine divergentsiteooria ja konvergensiteooria vahel. Viimase ajani oli praktiliselt ainuvalitsevaks keelkondade tekke seletamine divergentsi, s.o keelte lahknemise, lahkukulgemise teel. Sellest annab kaudselt tunnistust ka senine keeleajalooline terminoloogia, mis on läbinisti bioloogistlik ja pärineb sisuliselt darwinistlikust liikide tekke õpetusest: *language family*, algkeel (“keele-ema”), selle tütarkeeled, algkeelsest tüvest võrsuv keelepüü oma hargneva võraga jne jne. Nüüd on kiiresti levimas keelkondade tekke seletamine konvergenti, s.o keelte lähenemise, koonduvuse teel.

Maailmanimega inglise arheoloogi Colin Renfrew’ varasem seisukoht, mille järgi Euroopa keeleline indoeuroopastamine toimus sedamööda, kuidas indoeuroopakeelsed põldurid liikusid Türgist kõikjale üle Euroopa, on üldtuntud (vt eelkõige Renfrew 1987). Hiljaaegu muutis Renfrew oma seisukohta kardinaalselt (Renfrew 1999; 2000). Seda muutust võib iseloomustada lühidalt ning veidi lihtsustatult nii, et deemilise difusiooni ehk rahvastikurände kõrval on lingvistiliste protsesside mõjustajana oluline tähtsus kultuurilisel difusioonil ehk kultuurinähtuste (sealhulgas keelte) levikul ühtedelt rahvastelt teistele ka ilma rahvastiku ulatusliku migratsioonita (vt eriti Renfrew 2000: 8). Miks Renfrew muutis oma seisukohta? Kõige lühema vastuse saame sellele küsimusele tema esimese artikli resümeest, kus ta kirjutab, et tema seisukohamuutuse on esile kutsunud

ajaloolise lingvistika hiljutised tulemused konvergensiteooria alal (Renfrew 1999: 257).

Väärib tähelepanu, millisena näeb Renfrew ajaloolise keeleteaduse praegust situatsiooni (Renfrew 1999: 260–262). Ta osutab, et indoeuropistide komparatiivne meetod on saanud laialt tunnustatud paradigmaks ajaloolises keeleteaduses üldse. Meetod põhineb sugulaskeelte aja jooksul toimival lahkuarengul keelte üksteisest eraldatuse tingimustes. Vastavalt on keelepuumalli peetud end õigustanud viisiks seletada keelkondade päritolu ja kujunemist. Seejuures on eelistatud keelepuumalli liikumapaneva jõuna divergentsiprotsesse. Renfrew mõnab, et samas pole konvergensiprotsesse küll täielikult ignoreeritud. Iga ajaloolise lingvistika käsiraamat nimetab Johannes Schmidti laineteooriat ning ka lingvistilise areaali mõiste on aktsepteeritud. Kuid samas võib harva leida oletusi, et keelkond (või see, mida keelkonnaks peetakse) on tekkinud erinevate keelte konvergensti teel, ilma et oleks tegemist ühise cellaskeelega. Edasi osutab Renfrew, et hiljuti on austraalia lingvist Robert M. W Dixon toonud esile, et umbes 100 austraalia keelega pama-njunga “keelkond” on tekkinud pikaajaliste konvergensiprotsesside tulemusena. Seetõttu ei olnud kunagi kuskil algkodus pama-njunga eellaskeelt ega ka keelepuud. (Dixon 1997: 90.) Dixon on loonud katkeva tasakaalu (*punctuated equilibrium*) lingvistilise teooria, mille kohaselt kogu inimsoo ajaloo kestel on valitsenud sotsiaalne ja keeleline tasakaal väikeste erikeelsete inimrühmade vahel, mis vaid lühiajaliselt on mõnikord katkenud, põhjuseks looduslikud muutused, nagu põud või uputus, või uute tööriistade või relvade kasutuselevõtt, või põllunduse areng, või uued paadid, millega mindi uutele aladele, või imperialism (Dixon 1997: 3–4).

Renfrew märgib, et esimene lingvist, kes väljendas kahtlust indoeuroopa keelkonna divergentse päritolu suhtes, oli nähtavasti Nikolai Trubetzkoy (1939) (Renfrew 1999: 261). Renfrew osutab, et Trubetzkoy ja Dixoni seisukohti on täpsustanud Daniel Nettle (1999). Nettle väidab (vt ka Renfrew 2000: 12–13), et kui inimesed liikusid uutele asualadele, oli nende jaoks rohkesti mitmesuguseid geograafilisi nišše ning populatsioonid jagunesid järsku ja sageli. Uusjagunenud keeled võisid muutuda kuni selleni, et neid sai pidada erinevateks keelkondadeks. Kuid seejärel liitub Nettle Trubetzkoy ja Dixoni konvergensiseletusega ning eeldab eri keelkondade arvu kahanemist. See toimus kas ühtede populatsioonide absorbeerimise

teel teiste poolt või teatud keeleliste üksuste laiaulatusliku areaalse konvergenksi teel. Tulemuseks olid uued (ja laiemad) keelkonnad koos areaali keelkondade koguarvu vähenemisega. Osutaksin, et Nettle peab siin silmas eelkõige inimese esialgset levikut oma Ida-Aafrika algkodust kogu maailma, täiendades selles osas Dixonit.

Konvergenstsiteoorial on olnud veendunud pooldajaid nii enne kui ka pärast Trubetzkoyd, näiteks indoeuropist Hugo Schuchardt ning fennougristid Dmitri Bubrih ja Valter Tauli (vt ka Honti 2000: 135–138). Eestis pole konvergenstsiteooriat avalikult ulatuslikumalt omaks võetud, aga ka mitte tõrjutud. Seejuures ei ole ilmselt põhjust arvestada üksikute selliste asjatundmatute tõrjekatsetega, nagu näiteks kirjandusteadlase Andres Langemetsa lahmiv arvamus, et “Soome keeleteadlane Wiik ei ole eriti millegagi hakkama saanud, aga eesti ajakirjandus kubiseb tema ulmejuttudest” (Langemets 1997). (Asjatundjad teavad, et Kalevi Wiik on varemgi korduvalt toonud uusi tuuli Soome keeleteadusse.) Või etnoloog Ants Viirese artikkel, milles ta kirjutab: “Igal juhul tundub piltlikul keelepuul vähemalt kaugvaates siiani olevat hoopis rohkem faktilist alust kui selle nüüdsete innukate maharaiujate lennukatel konstruktsioonidel.” (Viires 2000: 271). Paljugi mis keegi arvab või mis kellelegi kaugvaates tundub. Seevastu käib välismaa fennougristide siseringis probleemi üle äge diskussioon, aga see ei peaks praegu siin vaatluse alla kuuluma. Kuid diskussioon avaldab kindlasti mõju eesti keeleajaloolastele, liiatigi on mitmed välismaa fennougristide divergentsimeelsed diskutiivsed kirjutised avaldatud just Eestis (nt minu enda palvel Itkonen 1999).

Igas kolmest iseseisvast soomeugrikeelsest riigist on olnud juba mõnda aega küllalt silmahakkavalt tegev üks konvergenstsiteooria fennougrist (tuntud rohkem kontaktiteoretikute nime all). Ungaris kirjutab oma diakroonilisi töid konvergenstsiteooria vaimus juba 1980. aastatest peale János Pusztay, Eestis teen seda 1990. aastate algusest alates mina ja Soomes 1990. aastate keskpaigast Kalevi Wiik (meie ideestiku koondit vt Künnap 1998, 2000). See ongi paljude meie traditsiooniliste divergentsimeelsete kolleegide poolt rohkelt sarjatud ja *science fiction*i harrastajate “troikaks” tembeldatud kaasmõttelejate rühmitus.

Nüüdseks on sellest välja kasvanud mitteformaalne rahvusvaheline multidistsiplinaarne tööühm “The Roots” Viimasesse kuulub hetkel umbes 30 inimest kogu Euroopast, kelle hulgas on

lingvistidele lisaks populatsioonigeneetikuid, füüsilisi antropolooge, arheolooge, ajaloolasi, etnolooge, paleobotaanikuid, klimatolooge jne. Realt nende teiste teaduste esindajatelt tulebki teaduslikult põhjendatud toetus lingvistilisele konvergentsiteooriale (nt sobib eespool toodud kirjeldus arheoloog Colin Renfrew praegustest vaadetest). Sümbioosita nimetatud teadustega polegi tänapäeval keeleajaloo uurimine mõeldav, sealhulgas Eestis. Ei ole juhus, et Leipzgis on mõne aasta eest loodud Max Plancki Instituudi evolutsioonilise antropoloogia keskus, mille üksusteks on teiste hulgas lingvistika ja populatsioonigeneetika. Euroopa Teadusfond ei anna toetusraha-soovitusi eraldi ei lingvistikale ega geneetikale, vaid sümbioosile temaatikale nimega “Geenid, keel ja keeled”, mida on taotlenud ühiselt ka Tartu Ülikooli populatsioonigeneetikud ja fennougristid, saades oma taotlusele oktoobris 2001 fondi ekspertiisi heakskiidu, kuigi rahaallikaist pole esialgu midagi teada.

Kirjandus

- Dixon, Robert M. W 1997 *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge UP
- Honti, Laszlo 2000. *Grundsprache oder Ursprache? (Eine kurze Information über jüngste wunderliche Ideen in der Uralistik.) – Amant alterna Camenae. Toim A. Carli jt. Torino: Edizioni dell’Oro. 129–154.*
- Itkonen, Esa 1999. *There is nothing wrong with the comparative method: Part two. – Fenno-Ugristica 22. Indo-European–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts. Toim A. Künnap. Tartu. 85–90.*
- Künnap, Ago 1998. *Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu: Tartu Ülikool.*
- Künnap, Ago 2000. *Contact-induced Perspectives in Uralic Linguistics [München–Newcastle] (LINCOM Studies in Asian Linguistics 39): LINCOM Europa.*
- Langemets, Andres 1997. *Eesti vajab hädasti konservante! – Sirp 4.4.1997.*
- Nettle, Daniel 1999. *Linguistic Diversity. Oxford: Oxford UP.*
- Renfrew, Colin 1987. *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins. London: Penguin.*
- Renfrew, Colin 1999. *Time depth, convergence theory, and innovation in Proto-Indo-European: ‘Old Europe’ as a PIE linguistic area. – The Journal of Indo-European Studies 27, 257–293.*

- Renfrew, Colin 2000. At the edge of knowability: Towards a prehistory of languages. – *Cambridge Archaeological Journal* 10, 7–34.
- Trubetzkoy, Nikolai 1939. Gedanken über das Indogermanenproblem. – *Acta Linguistica (Hafniensa)* 1, 81–89. (Uustrükk: A. Scherer (toim), *Die Urheimat der Indogermanen*, Darmstadt 1968, 212–223.)
- Viires, Ants 2000. Kauge mineviku kimäärid. – *Keel ja Kirjandus* 12, 891–893.